

Seria: ARCHITEKTURA z. 10

Nr kol. 978

Aleksander NIEDZIELSKI

ARCHEOLOGIA URBIUM.

KIEDY INTERDYSCYPLINARNE BADANIA?

Streszczenie. Autor omawia - na podstawie sporządzonej inwentaryzacji architektonicznej, głosów i przyczynków historycznych - hipotezę lokalizacji piastowskiego zamku w Gliwicach, w miejscu starej plebanii kościoła Wszystkich Świętych. Uzupełniając zapis w Katalogu Zabytków, zwraca uwagę na luki w badaniach nad urbanistyką miast polskich okresu średniowiecza, postulując zmianę bazy metodologicznej, celem ustalenia - w wyniku interdyscyplinarnych badań - początków osadnictwa, rozwoju miasta w warunkach ekonomiczno-politycznych, wobec postępującej dewastacji relikwów historycznych. Reprezentuje pogląd oparcia badań nad programem "archeologia urbiium" na podstawach czysto naukowych, z zastosowaniem nowoczesnych technik. Postuluje również szybkie podjęcie prac konserwatorskich.

Kiedy interdyscyplinarne badania?

Przedmiotem artykułu jest relikw polskości, tzw. stara plebania przy kościele Wszystkich Świętych w Gliwicach, jej stan i projekt adaptacji. Obiekt do tej pory nie doczekał się opracowania monograficznego. Notatka w Katalogu Zabytków (tom VI, z.1966 r.) ogranicza się do stwierdzenia występowania XVIII-wiecznych detali, nie wspominając nawet o istnieniu średniowiecznych wątków murów i ostrołukowym portalu piwnicy. Przeprowadzone przeze mnie badania in situ oraz sporządzona inwentaryzacja architektoniczna, której budynek również nie posiadał, uprawniają do postawienia hipotezy o lokalizacji w tym miejscu piastowskiego zamku, wzmiankowanego przez Jana Długosza¹⁾, następnie zburzonego - jak się przyjmuje - podczas wojen husyckich. Bowiem ze źródeł historycznych wynika, że: "W I połowie XV w. nastąpił najazd Husytów na Śląsk. Dla pomszczenia śmierci na stosisie ich proroka, Husa, rozpoczęli oni krwawą wojnę religijną, której okrucieństwa trudno opisać. Śląsk został nawiedzony tym najazdem w r. 1425. Prowadził ich Polak, Puchała, był przy nim korpus litewski księcia Korybuta. Szturm na miasto nastąpił 17 kwietnia 1430 r. w poniedziałek wielkanocny.

Skutkiem nieszczęśliwego podziału miasta, nastąpił jego upadek. Książę Korybut obrał sobie dobrze umocnione Gliwice z ich zamkiem na swoją rezydencję i powziął fantastyczny plan utworzenia wielkosłowiańskiego państwa ze stolicą w Gliwicach. Temu planowi zawdzięczają Gliwice, że nie zostały doszczętnie zniszczone²⁾.

Powyższe fakty historyczne, jak też częste pożary miasta³⁾ (1596, 1601, 1626, 1730, 1735, 1813, 1820) mogły wpłynąć na zniszczenie górnych kondygnacji zamku. Po kolejnych odbudowach z przeznaczeniem na dom farny (w XVII w.), następnie na dom hr. Welczka, w 1781 r. stał się siedzibą plebanii.

W tym miejscu należy zwrócić uwagę zarówno historyków, jak architektów na oczywisty fakt nie do końca doprowadzonych badań nad urbanistyką polskich miast średniowiecznych, na konieczność zmiany bazy metodologicznej, celem ujawnienia nowych, dotychczas nie penetrowanych obszarów badawczych, a więc do zmiany punktu widzenia, który dotąd zwykliśmy uważać za jedynie właściwy. W uzasadnieniu konieczna dygresja.

Jak uratować historyczny obiekt?

Odwołajmy się do historii. Pod panowaniem Piastów Górnośląskich pozostawały Gliwice od 1276 do 1327 r., po czym na 197 lat przeszły pod panowanie czeskie. Jednak i wówczas książęta górnośląscy utrzymywali stałe dobrosąsiedzkie stosunki z Polską, a dwór Mikołaja II był ośrodkiem polskiej kultury narodowej. Przez ponad 200 następnych lat (1532-1740) Gliwice znajdowały się pod panowaniem Habsburgów, usiłujących zgermanizować te ziemie przez kolonizację Niemców. Charakterystyczny jest fakt, że nawet w okresie tego zaboru na stanowiskach burmistrzów zasiadali Polacy. Na przestrzeni dziejów najsilniejszymi ośrodkami polskości, w których skupiało się życie i tradycja narodowa, były polskie kościoły i plebanie. Gromadzono tu wiekuszetletnie księgi chrztów, akta kościelne, rzeźby, obrazy i fundowany przez polski patrycjat miejski sprzęt liturgiczny. To wszystko zachowało się do naszych czasów częściowo w stanie szczątkowym, częściowo w całości.

Najnowsze badania

Miejska parafia Wszystkich Świętych, zlokalizowana na średniowiecznej, gotyckiej pozostałości architektonicznej, skupiała relikty polskości przez całe stulecia, dbając o ich stan i konserwację. Obecnie doszliśmy do punktu, kiedy zachodzi nie kwestionowana konieczność ochrony kurczącej się w miarę upływu lat substancji zabytkowej, mającej znaczenie historyczne i par excellence polityczne, stanowiącej skarbnicę średniowiecznej kultury materialnej, dokumentującej przynależność tych ziem do Macierzy, nie mogącej zostać pominiętą w dociekliwszych badaniach naukowych, w opracowaniu historii wszystkich średniowiecznych miast polskich. Na podstawie dopiero obecnie dokonanej inwentaryzacji architektonicznej budynku można przeprowadzić rozwarstwienie okresów stylowych⁴⁾. Począwszy od piwnic, wyraźnie zarysowuje się kwadrat dwu średniowiecznych pomieszczeń (wątki murów, krata, okienka), sklepionych kolebkowo. Pomiedzy nimi istnieje gotycki profilowany portal. Dalsza część piwnicy pochodzi z XVIII w., a górne kondygnacje zachowują zasadnicze podziały rzutu piwnic.

Ścisłe pomiary potwierdziły okres dobudowy klasycystycznej części budynku ze sklepieniami krzyżowo-kolebkowymi wraz z dobudową XIX i XX-wiecznej części obiektu. Stan murów i detali jest jeszcze względnie dobry. Z badań szczegółowych wynika, że budynek starej plebanii powinien zachować obecne gabaryty i możliwie pełnię istniejącego stanu, tj. gzymsy, podział okien, wewnętrzne sklepienia i dach naczulkowy. Należy również zachować istniejące oświetlenie oraz części zachowanych płyt podłogowych. W przylegającym ogrodzie istniejące mury, w górnych partiach porośnięte, należy oczyścić z rosnących drzewek i odpowiednio zabezpieczyć oraz zlikwidować w baszcie altankę-komórkę, a także oczyścić z gruzu i wyeksponować średniowieczną studnię.

Hipoteza lokalizacji zamku

Jest ona swojego rodzaju modelem wymagającym weryfikacji i nasycenia materiałem źródłowym, przy czym te dwa kierunki badań łączą się w ogólną, hipotetyczną wizję miasta w danym okresie. W odniesieniu do Gliwic okresu

średniowiecza, ten ogólny model powinien dać ściśle określenie powiązania takich problemów, jak urbanistyka miasta jako osiedla mieszkańców spełniających określone funkcje, ujawnić czynniki główne i uboczne rozwoju miasta i jego miejsce w szerszych układach w skali regionu i kraju. Ponadto powinien uwzględniać wpływ przebiegu szlaków-handlowych i faktów historycznych na jego rozwój. Model powinien obejmować tylko ściśle określone okresy, z punktu widzenia badanych problemów. Lokalizacja zamku piastowskiego, wzmiankowanego przez Jana Długosza - w oparciu o analogiczne modele miast śląskich tego okresu, w świetle aktualnych badań, uprawnia do wysunięcia tezy jego lokalizacji w miejscu obecnej plebanii⁵⁾. Za tą koncepcją przemawiają następujące fakty:

- pierwotny rzut piwnic (założenie na kwadracie) oraz grubość murów, wskazujące na możliwość istnienia wyższych kondygnacji,
- nie działkowana parcela na starych planach miasta (ok. 1300 m²), nie spotykana w średniowieczu w żadnej innej części miasta,
- notatka powizytacyjna z XVII w. stwierdzająca: "... w pobliżu kościoła Wszystkich Świętych leży dom farny, który według opisu wizytatora posiada tylko dwie izby. Jest niewygodny, słowem nędzny".

Może też okazać się, że rzut dwuizbowej piwnicy z gotyckim portalem odpowiada wyższej kondygnacji dwuizbowego parteru, jeżeli opis dotyczy obecnej plebanii, zbudowanej w miejscu poprzedniego obiektu w r. 1781, w miejscu domu hr. Welczka. I dalej: "... wikarzy mieszkają w pięknym, dwupiętrowym domu "Jeruzalem", który im kiedyś, w r. 1470 ofiarował książę Jan Oświęcimski". Należy zwrócić uwagę na słowo "ofiarował" wskazujące na własność książęcą gruntów czy parceli, które obecnie przylegają do plebanii, jak również na:

- bliskość kościoła i bożnicy,
- odkształcenie od owalu średniowiecznego miasta,
- istnienie średniowiecznej studni, wskazującej na bezpośrednią bliskość zamieszkałego zamku lub wieży,
- istnienie podobnych wież mieszkalnych, np. w Toruniu ok. 1300 r.

Dostępne źródła upoważniają do postawienia takiej hipotezy, której celem jest m.in. otwarcie szerokiej dyskusji naukowej, interdyscyplinarnej,

mającej przynieść dopracowanie ostatecznego kształtu miasta z lokalizacją obiektów stratygraficznych.

Indywidualność miasta⁶⁾

rozumiana w szerokim kontekście zarówno jego układu przestrzennego i architektonicznego, jak też ośrodka władzy oraz kształtowanego przez wieki potencjału kulturowo-politycznego i gospodarczego, stanowi przedmiot badań kompleksowych, zwanych archeologia urbium, które w konsekwencji pozwalają ustalić zarówno początki osadnictwa, jak i sukcesywny jego rozwój w ekonomiczno-politycznych warunkach, od czasów powstania do chwili obecnej. Definicja nie wyczerpuje jednak wszystkich elementów badań, jakie należy przeprowadzić w celu ustalenia typologii, a następnie regionalizacji poszczególnych zespołów miejskich na danym obszarze.

Powyższe wyjaśnienie jest konieczne, aby uświadomić konieczność podjęcia prac naukowych i badań, wobec wynikłej sytuacji, kiedy ogrom zniszczeń wiekowych i nadal postępująca dewastacja istniejących jeszcze reliktyw o znaczeniu historycznym, stwarzają nieodzowną potrzebę ich ratowania, a przede wszystkim podjęcia wielokierunkowych prac konserwatorskich.

Dziś już nie wystarczają tradycyjne metody, jakimi posługiwały się w przeszłości zespoły konserwatorskie⁷⁾, należy wypracować nowoczesną metodologię badań przy użyciu nowych metod, z techniką komputerową włącznie. Wyniki badań naukowców jednej specjalności mogą przynieść tylko wycinkowe naświetlenie problemu, należy zatem wszcząć interdyscyplinarne, skoordynowane badania, te bowiem dopiero mogłyby stanowić gwarancję naukowego toku ich prowadzenia.

Należy ostatecznie zerwać ze sztaampą i rutyną, konsekwentnie dążąc do ujawnienia prawdy materialnej i obiektywnej, opartej wyłącznie na przesłankach czysto naukowych.

Wskazówki bibliograficzne

Pierwszą powojenną próbę kompleksowego ujęcia wątków miastotwórczych Gliwic podjął w latach pięćdziesiątych doc.dr inż.arch. Franciszek Maurer, autor projektów odbudowy zabytkowej miast śląskich w średniowiecznej szacie - w tym również Gliwic.

Problematyką tą zajmowali się w latach 1947-1961: prof.dr Mieczysław Gładysz i mgr Anna Stankiewicz-Węgrzykowa (autorka licznych publikacji z zakresu archeologii, inicjatorka badań odkrywkowych w Gliwicach i na Ziemi Gliwickiej), a przyczynkowo również studenci Wydziału Architektury Politechniki Śląskiej w Gliwicach.

Tematykę historyczną Ziemi Śląskiej w syntetycznym ujęciu prezentuje prof. K.Popiołek w "Historii Śląska od pradziejów do 1945 r." (Katowice, 1972).

Niniejsza publikacja, oparta - z uwagi na konieczność bardziej wyrazistego wyeksponowania tematu - na materiale historycznym, uzyskanym zarówno ze źródeł świeckich, jak i kościelnych, ma na celu zwrócenie szczególnej uwagi na problem metodologii i warsztatu naukowego, na przykładzie Gliwic.

PRZYPISY

- 1) Na wzmiankę Jana Długosza o istnieniu zamku w Gliwicach powołuje się doc.dr inż.arch. Franciszek Maurer w pracy doktorskiej: "Zagospodarowanie przestrzenne śródmieścia Gliwic, późniejszego ośrodka przemysłu na Śląsku" (Praca doktorska, Gliwice 1962, w bibliotece Wydziału Architektury Politechniki Śląskiej).
- 2) Kukowka K.: Die Allerheiligenkirche von Gleiwitz - Ein Beitrag zur ober-schlesische Geschichte". Gleiwitz 1926.
- 3) Pożary miasta wymienia dr teol. Kurt Kukowka. Ibid.
- 4) Dane według źródeł: a) ksiąg parafialnych, b) ksiąg chrztów, c) kronik oraz d) protokołów powizytacyjnych Kurii Biskupiej we Wrocławiu - znajdujących się w posiadaniu archiwum parafii kościoła p.w. Wszystkich Świętych w Gliwicach.
- 5) Badania własne in situ zostały zaczerpnięte z pracy dyplomowej autora: "Galeria sztuki sakralnej - adaptacja budynku starej plebanii w Gliwicach przy ul. Kościelnej 4".
- 6) Śródtytuł "Indywidualność miasta" zawiera krytykę jednostronnych i wy-cinkowych badań nad genezą powstawania miast śląskich w ogóle, a Gliwic w szczególności, wykazującą konieczność zmiany dotychczasowej metodologii badań naukowych i postulat oparcia jej na szerokiej bazie wielowar-sztatowych i specjalistycznych studiów.

- 7) Propozycja rozszerzenia badań naukowych w systemie interdyscyplinarnym jest jedynie słuszną alternatywą, zapewniającą uzyskanie obiektywnych wyników. Wszelkie dane historyczne zostały zaczerpnięte z literatury zamieszczonej w artykule.

LITERATURA

- 1 Maurer F.: Zagospodarowanie przestrzenne śródmieścia Gliwic, późniejszego ośrodka przemysłu na Śląsku. Praca doktorska. Gliwice 1962.
- 2 Thullie C.: Zabytki architektoniczne Ziemi Śląskiej na tle rozwoju architektury w Polsce. Wyd. "Śląsk", Katowice 1965.
- 3 Kukowka K.: Die Allerheiligenkirche von Gleiwitz. Ein Beitrag zur oberschlesischen Geschichte. Gleiwitz 1926.
- 4 Piwarski K.: Historia Śląska. Wyd. Inst. Śląskiego, Katowice-Wrocław 1947.

Recenzent:

Prof.dr hab.arch. Janusz Bogdanowski

Wpłynęło do Redakcji 19.01.1988

ARCHEOLOGIA URBIUM, WHAT ABOUT THE INTERDISCIPLINARY STUDIES?

Summary

The author presents the hypothesis of the Piast Dynasty castle location in Gliwice, in the place of old presbytery of All Saints' Church, on the basis of a given architecture listing as well as historic opinions and contributions. Completing the record in the Catalogue of Monuments he calls the attention to the gaps in the studies on Polish mediaeval towns planning postulating changes in methodologic base in order to establish of the interdisciplinary studies - the origins of settlement, development of the town in economic-political conditions against an advancing historic relicts' devastation. He represents the opinion of supporting the studies on the programme "archeologia urbium" on purely scientific basis with the use of modern techniques. He also postulates for a quick undertaking of preservation work.

АРХЕОЛОГИЯ УРБИУМ. КОГДА ИНТЕРДИСЦИПЛИНАРНЫЕ ИССЛЕДОВАНИЯ

Резюме

Автор на основе составленной архитектурной инвентаризации, а также с исторической точки зрения, обсуждает гипотезу локализации замка королей Пястов в Гливицах, на территории старого костёла Всех Святых. Дополняя запись в Каталоге исторических памятников, автор обращает внимание на бреш в исследовании польского средневекового градостроительства и предлагает изменить методологическую базу для определения - в результате интердисциплинарных исследований - начала последних, развития городов в политико-экономических условиях прогрессирующего разрушения исторических памятников. Автор предлагает проводить исследования по программе "археология урбиум" на чисто научной основе с применением современной техники. Одновременно предлагает начать немедленно реставрационные работы.